

Economische herstructurering en lokale gevolgen

Drents Dorp, Eindhoven: industrialisering en de-industrialisering op buurtniveau*

A manufacturing plant can become a moral bedrock, an institution that anchors a town's special character, weaving the fortunes of many generations together.

Katherine S. Newman

De-industrialisering en de ontwrichting van arbeidersbuurten

Net als in de meeste andere westerse landen, is er de afgelopen decennia in Nederland veel werkgelegenheid verloren gegaan in de industriële sector. Alleen al tussen 1979 en 1990 nam de werkgelegenheid in de nijverheid af met bijna 175.000 arbeidsplaatsen (Kloosterman & Elfring 1991, 100-101). De maatschappelijke effecten van dit proces van de-industrialisering zijn in de Nederlandse situatie vooral bekeken op het niveau van nationale en regionale arbeidsmarkten (vgl. Kloosterman 1991) en dat van individuen die zich moeten aanpassen aan een leven zonder werk (vgl. Kroft et al. 1989). Studies naar de gevolgen van het verdwijnen van industriële werkgelegenheid voor buurten en wijken met een grote concentratie industrie-arbeiders ontbreken. Dat het hier om een belangrijk onderwerp gaat, wordt gesuggereerd in de Amerikaanse stadssociologische literatuur. Michael Peter Smith (1988), bijvoorbeeld, stelt dat het proces van de-industrialisering dat zich de laatste decennia heeft voorgedaan de basis heeft aangetast van wat hij nogal algemeen als 'working class cultures' aanduidt. Die basis zou

* Onze dank gaat uit naar Annegreet Brus die assisteerde bij het veldwerk, het Philips Concern Archief, het 'Sobe' en naar bewoners en ex-bewoners van Drents Dorp die zo vriendelijk waren ons te woord te staan.

bestaan uit een innige relatie tussen wonen en werken. Door het wegvallen van arbeidsplaatsen zouden mensen niet alleen hun inkomen, maar ook hun cultuur hebben verloren. Het beeld dat wordt geschetst, is dat van stabiele gemeenschappen die door het wegvallen van werkgelegenheid te gronde worden gericht. Of, zoals Manuel Castells (1985) het heeft voorgesteld, van lokale samenlevingen die worden opgebroken door de functionele ratio van de internationale economie. Het is niet verwonderlijk dat zo'n manier van kijken naar de gevolgen van de-industrialisering is ontwikkeld op grond van Amerikaanse ervaringen. De meest in het oog springende verliezen aan werkgelegenheid hebben zich daar voorgedaan in de staal- en autoindustrie in steden als Chicago en Detroit, die gekenmerkt worden door een omvangrijke en sterk gesegregeerde arbeidersbevolking (Smith 1988, 192). Massa-ontslagen in zo'n context hebben inderdaad verwoestende effecten op complete gemeenschappen. De vraag is of het verdwijnen van industriële werkgelegenheid ook in ons land desintegratie van buurten en wijken tot gevolg heeft gehad. In Nederland zijn tenminste in drie opzichten verschillen aan te geven met de situatie in de Amerikaanse steden. In de eerste plaats is industriële werkgelegenheid meer geleidelijk, en veel minder via de weg van massa-ontslagen verdwenen. In de tweede plaats zijn buurten en wijken in Nederlandse steden veel minder grootschalig en homogeen voor wat betreft sociale status dan in de Verenigde Staten het geval is. In de derde plaats heeft het Nederlandse stelsel van sociale verzekeringen financiële verliezen bij degenen die hun baan verloren althans gedeeltelijk afgedekt.

Als we willen nagaan in hoeverre het beeld dat in de Amerikaanse stadssociologie is geschetst ook voor Nederland van toepassing is, doet zich het probleem voor een maatstaf te ontwikkelen waarmee zoiets als desintegratie en destabilisering van buurten en wijken kan worden vastgesteld. De theoretici die zich op de Amerikaanse situatie oriënteren (zoals Castells 1985; Smith 1988; Fainstein et al. 1983) gaan vaak te werk volgens een stramien waarbij recente ontwikkelingen in fabrieksbuurten worden afgezet tegen een enigszins geromantiseerd, en meestal niet erg goed gedocumenteerd verleden. Arbeidersbuurten worden, net zoals dat volgens Lockwood vaak in Britse studies het geval is, min of meer voorgesteld als '(...) closely-knit cliques of friends, workmates, neighbours and relatives (...)'

 (geciteerd in Pahl 1992, 4).

Om de sociale gevolgen van de-industrialisering op buurtniveau op waarde te kunnen schatten, zouden we ze af moeten zetten tegen ontwikkelingen zoals die zich hebben voorgedaan vanaf de periode waarin die buurten gestalte kregen en ze bevolkt raakten met werknemers in de stedelijke industrieën. Als gevolg van de late industrialisatie vond de overgang van industrialisering naar de-industrialisering in Nederland veelal in het bestek van slechts drie generaties plaats. Dat maakt het mogelijk om aan de hand van lokaal onderzoek, onder meer gebaseerd op levensgeschiedenissen, de gevolgen van de-industrialisering te plaatsen in de totale ontwikkelingsgeschiedenis van arbeidersbuurten.

Aan de hand van een Nederlandse case-study van een typische 'fabrieksbuurt' hebben wij geprobeerd de gevolgen te schetsen van de achteruitgang van industriële werkgelegenheid. Als case hebben wij 'Drents Dorp' in Eindhoven gekozen. Het betreft een buurt die in de jaren twintig door het destijds sterk expanderende bedrijf van de gebroeders Philips gebouwd werd. In de geschiedenis van de buurt die wij beschrijven, kunnen drie perioden onderscheiden worden. Allereerst de jaren twintig en dertig, waarin de buurt werd gebouwd en voor een belangrijk deel bevolkt raakte door mensen uit perifere regio's met weinig of geen industriële ervaring. De tweede periode betreft de jaren vijftig en zestig: de hoogtijdagen van het Philipsconcern, een particuliere onderneming die in Eindhoven publieke verantwoordelijkheid leek te dragen. De laatste periode vangt aan in de jaren zeventig toen Philips, door de internationale concurrentie gedwongen, het aantal arbeidsplaatsen begon te verminderen, productieprocessen in Eindhovense fabrieken beëindigde en zich uit de lokale samenleving terug trok. Wij zullen deze perioden in de volgende paragrafen beschrijven aan de hand van twee aandachtspunten die van centraal belang zijn voor een fabrieksbuurt. In de eerste plaats betreft dat de verhouding tussen de bewoners en hun werkgever, het Philipsconcern. Hierbij gaat het niet alleen om de rol van het bedrijf als werkgever, maar ook als verschaffer van allerlei faciliteiten buiten de directe sfeer van het werk. In de tweede plaats gaat het om veranderingen die zich in de buurt voordoen en de wijze waarop de bewoners die ervaren.

Bij het beschrijven van de veranderingen die Drents Dorp in de loop van de tijd heeft doorgemaakt, hebben wij gebruik gemaakt van vier databronnen. Op grond van interviews zijn vijftien levensgeschiede-

nissen in kaart gebracht van mensen die in de jaren twintig als eersten in Drents Dorp kwamen wonen. In vijf gevallen hebben we een zelfde soort interview afgenomen onder de mensen die nu op de adressen wonen waar die eerste immigranten gehuisvest waren. Vervolgens heeft er een beperkte enquêtering plaats gevonden in drie geselecteerde straten (Halve Maanstraat, Eikenstraat en Zutphenstraat) die voor wat betreft situering en woningen typerend zijn voor de buurt; 81 huishoudens verleenden hieraan hun medewerking, een respons van 95%. Daarnaast zijn gesprekken gevoerd met 'sleutelinformanten': buurtwerkers, medewerkers van de woningstichting, het bejaardenwerk, de gemeente en het G.A.B. Ten slotte hebben we gebruik mogen maken van gegevens van het P.C.A., het Philips Concern Archief, en het Streekarchief van de gemeente Eindhoven. Het veldwerk heeft plaats gevonden in 1991.

Drents Dorp voor de oorlog: plattelanders in een industrie-buurt

Philips vestigde zich in 1891 in Noord-Brabant omdat grond en gebouwen er goedkoop waren en een overschot aan arbeiders en arbeidsters voorhanden was. Met name sinds de Eerste Wereldoorlog, toen Philips steeds meer productie-procédés in eigen beheer ging uitvoeren, de produktie diversificeerde in de richting van de radio en het bedrijf steeds kennisintensiever werd, werd het industriële produktieproces grootschaliger. De lokale overheid was niet in staat en deels ook niet bereid de condities voor een grootschalig industrieel produktieproces te scheppen. De bouw van woningen door Philips was een belangrijk element van een produktiepolitiek die erop gericht was het grote en kostbare verloop onder de arbeiders tegen te gaan. Eén van de buurten die Philips met dat doel voor ogen bouwde, is 'Drents Dorp'.² De bouw van Drents Dorp vond plaats tussen 1925 en 1931. In die periode werden 882 woningen en 7 winkels gebouwd. De woningen waren bedoeld voor de mensen die door Philips vanuit het noorden van Nederland naar Eindhoven waren gehaald. Het belangrijkste wat Philips hun

² De naam 'Drents Dorp' is enigszins verwarrend. Aanvankelijk werd er in de buurt die nu als zodanig wordt aangeduid onderscheid gemaakt tussen een Drentse en een Gelderse buurt. De Drentse buurt bestond uit de woningen die tussen 1925 en 1928 gebouwd waren en de Gelderse uit die daarna werden gebouwd.

leek te bieden, was bestaanszekerheid. Uit gesprekken met de migranten uit het noorden blijkt de toekomst van de kinderen de doorslaggevende reden te zijn geweest voor de trek naar het zuiden. In tegenstelling tot wat nogal eens verondersteld wordt met betrekking tot het negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse industrialiseringsproces, is er in veel gevallen bij de migranten geen sprake van 'atomisering' of 'anomie'. De komst naar Eindhoven is vaak het gevolg van een suggestie of tip van een daar al aanwezig familielid. Migratie ging meestal gezinsgewijs. Bij het opbouwen van een stabiele arbeidersgemeenschap hield Philips ook heel bewust rekening met het belang van het gezin door gezinswoningen aan te bieden, maar vooral door gezinnen te selecteren met dochters boven de veertien jaar die konden worden ingezet bij de assemblage van gloeilampen. Een huishouden dat het noordelijke platteland wilde verruilen voor Philips kon dus als gezin bij elkaar blijven. Het werken bij Philips versterkte het gezinsverband ook eerder dan dat het dat verzwakte. De zoon van een uit Drente overgekomen fabrieksmeisje vertelt over zijn moeder:

'Ze kwam uit die vrijheid, uit het noorden en dan in die fabriek moeten werken. Ze kan er prachtig over vertellen, over hoe ze dat ervaren heeft. Net een massa, een enorme massa, die daar aan de machines zat, machines die ronddraaiden en arbeidshandelingen die elkaar opvolgden. En het leuke daarvan, zei mijn moeder, de familie v. O. maakte daar een complete lamp. Mijn moeder maakte het onderstel, daar zat dan een zus van haar die plaatste er de spiraal in en een andere zus smolt de ballon erop.'

De gezinnen die overkwamen waren door Philips zorgvuldig geselecteerd; het betrof zeker geen onaangepast agrarisch proletariaat maar eerder keurige, zelfs enigszins kleinburgerlijke gezinnen. Simons (1960, 22) heeft het over gezinnen uit een '(...) gezeten werkmansstand in het veen (...) die ten onrechte en tot hun verontwaardiging bij hun komst in Brabant met de a-sociale of halfsociale zwervers zouden worden verward.' De burgerlijkheid van de mede op grond van 'psycho-technisch' onderzoek geselecteerde gezinnen blijkt ook uit het feit dat men spaarzaamheid met het oog op de toekomst en die van de kinderen hoog in het vaandel had. Men geeft op van de zegeningen van het pensioenfonds zoals alleen een grote industriële onderneming dat op kan zetten. De verrukking over de zegeningen van het pensioen werd door sommige ouders aan hun kinderen overgedragen. Een 69-jarige man, ex-

Philips werknemer, vertelt dat hij eind 1928 op zijn zesde jaar - zijn vader is dan 44 - met zijn ouders en broertjes en zusjes uit Ooststellingwerf, Friesland, naar Drents Dorp verhuisde. Hij woonde met zijn ouders in een boerderijtje waar hij nog een pentekening van heeft. Er moet ook nog een schilderij van bestaan:

‘Dat is mooier, daar kun je meer op zien, de hooibergen en dingen die er allemaal bij staan en zo. Het was een slechte tijd op de boerderij. Wat moest je met al die kinderen, die bleven maar komen, je moest dus iets vinden waar zij hun brood mee konden verdienen. (...) De verhuizing was uit nood geboren, omdat er geen toekomst was. Mijn vader verlangde vaak terug naar Friesland, het was voor hem een grote overgang. (...) Als we gingen werken moesten we bij het Pensioenfonds, want vader vond dat we later een goede oude dag, een goed pensioen moesten hebben. En van die kant had hij het goed bekeken natuurlijk. Ik heb 40 pensioenjaren, dat telt wel lekker, we kunnen doen en laten wat we willen.’

De overgang van een landelijk-agrarische naar een stedelijk-industriële economie was groot. Philips paste creatieve maatregelen toe om de mensen uit het noorden te laten wennen aan het industriële arbeidsritme. Een man herinnert zich het verhaal dat zijn vader vertelde over een ingenieuze vorm van aanwezigheidsregistratie:

‘Ze hadden vroeger bij Philips allemaal een penninkje met een nummer. Als ze de poort binnen kwamen, moesten ze dat penninkje in een bus laten vallen. Ze moesten zich eerst omkleden en dan dat penninkje inleveren, dan waren ze aanwezig. Dan ging er een claxon en duwde er iemand die heel fanatiek bij die bus zat een la over die laag penninkjes. Iedere penning die er daarna nog in viel, viel in dat bakje en die betaalde een dubbeltje voor de boetepot.’

Voor veel van de migranten bleek de omschakeling zwaar; zij hielden het leven in een industriële context alleen maar met de grootste moeite vol. Een kleinzoon beschrijft de worsteling van zijn grootvader in de nieuwe omgeving:

‘Hij kon niet aarden; hij kon niet tegen het keurslijf van het arbeidsproces. Nadat hij zeven of acht jaar in Drents Dorp gewoond had, heeft hij buiten Eindhoven een boerderijtje op de kop kunnen tikken. Hij had daar een leuke boomgaard, wat beesten om zich heen. Gewoon uit armoede, omdat het veen was afgegraven en de boerderij in Drente in de versukkeling raakte, was hij naar Eindhoven gekomen. Philips beloofde gouden bergen en omdat hij vooral

dacht aan de toekomst van zijn kinderen is hij naar het zuiden gegaan en heeft hij het bedrijfsleven voor lief genomen. Hij is gewoon aan zijn pensioen gekomen; hij heeft het volgehouden, zo moet je het zien, hij heeft het volgehouden.'

Ondanks die aan den lijve ervaren ongemakken, verbonden met de overgang van een agrarisch naar een industrieel werkregime, is er nauwelijks sprake van verzet tegen de werkgever. De hechte structuur van de arbeidersgezinnen vond een parallel in de patriarchale familie-onderneming die Philips zo lang geweest is. Sporen van verzet treft men soms aan in de sfeer van de reproductie. En ook daar is het voornamelijk symbolisch van aard. Sommigen weigerden hun voedingswaren van de fabriekswinkels van Philips ('E.T.O.S.') te betrekken, ondanks het feit dat die in veel gevallen goedkoper waren dan de plaatselijke detailhandel.

Philips had inderdaad meer te bieden dan alleen werk. Het bedrijf zorgde ook voor moderne woningbouw die zoveel verbazing opriep bij de nieuwkomers uit het noorden, dat zij er ruim zestig jaar later nog niet over uitgepraat zijn:

'We hoefden maar op een knopje te drukken en het licht ging aan. Er kwam water uit de kraan. In Groningen moest je alles uit het kanaal halen, of drinkwater putten.' (76-jarige vrouw, destijds 13 jaar).

Het was nieuw voor deze mensen, deze manier van wonen. Daar was het Philipsbedrijf zich ook van bewust. Om misverstanden en ander ongemak te voorkomen, hing er in elke w.c. een tekst, ingeraamd in een keurig houten lijstje, met daarop voorschriften voor het verantwoord bewonen van de Philipshuizen. Gewezen werd bijvoorbeeld op de noodzaak tot het regelmatig luchten van de woning en de verplichting stoep en goot voor het huis rein te houden. Woningopzichteressen keken op de naleving van deze regels toe.

Het buurtleven in de beginperiode van Drents Dorp kan worden getypeerd langs de lijnen van religie en van statusverschillen tussen Philips-werknemers. Om met het laatste te beginnen: in de gesprekken met oud-Philips medewerkers was het opvallend dat spanningen en conflicten eerder in termen van status dan van klasse worden beschreven. We hebben hier te maken met een gevolg van de grote en sterk gedifferentieerde interne arbeidsmarkt die kenmerkend is voor Philips. Onderde-

len van het bedrijf waar sprake was van restrictieve vormen van massa-productie, die de basis zouden kunnen vormen van zoiets als klassebewustzijn, verschaften voornamelijk werk aan jonge meisjes. Bovendien, zo bleek steeds weer uit onze gesprekken, was er in het bedrijf sprake van een wijdvertakt netwerk van afdelingshoofden en andere superieuren die vooral respectabiliteit en betrouwbaarheid benadrukten of representeren. Promoties die mensen veelvuldig in het bedrijf maakten, worden ook stevast in deze termen verklaard. Het belang van status blijkt ook uit de spanning die in enkele gevallen in de buurt tussen bewonerscategorieën voelbaar was. In Drents Dorp - in de Halve Maanstraat - was een aantal wat grotere en duurere woningen gebouwd waar 'beambten' kwamen te wonen. Het onderscheid met arbeiders was duidelijk: beambten hadden geen weekloon zoals arbeiders maar een maandsalaris en zij hoefden geen gebruik te maken van de prikklok. Het gaat daarbij overigens om een tamelijk onschuldige, symbolische strijd. Een kind uit een glasblazersgezin herinnert zich nog dat de buurvrouw van zijn ouders, getrouwd met een beampte, op wasdag de witte stofjas van haar man achterin de tuin te drogen hing zodat die goed zichtbaar was voor de buurtbewoners. Zijn moeder had dan de gewoonte de blauwe overall van haar echtgenoot op precies dezelfde plaats op te hangen. Van strijd of verzet tegen de Philipsdirectie was geen sprake. Op de werkvloer waren er hoogstens conflicten met het middenkader; de bedrijfsstop was te ver weg of anderszins onaantastbaar. Blokkades om in het bedrijf en dus maatschappelijk verder te komen, werden eerder in termen van religie dan in termen van klasse gedefinieerd. Katholieke arbeiders menen nog steeds te weten dat zij in een 'protestants' bedrijf als Philips nu eenmaal is, beperkt zijn in hun carrièremogelijkheden. Religie was ook een principe aan de hand waarvan men elkaar classificeerde in de buurt, zonder dat er overigens sprake was van onoverbrugbare barrières. Integendeel: de trek naar het zuiden leidde soms tot de ontdekking van niet-vermoede loyaliteiten. Groot was de verbazing van een Drents katholiek gezin dat gedacht had in het zuiden in religieus opzicht thuis te komen. De Brabantse katholieken bleken er een heel ander geloof op na te houden dan zij zelf en verschillen met hun streekgenoten uit het noorden leken daardoor ineens een stuk minder groot dan zij altijd gedacht hadden.

Drents Dorp medio jaren zestig: het 'panphilipsisme'

Manuel Castells (1989) heeft de stelling geponeerd dat als er over pakweg vijftig jaar zal worden terug gekeken naar de naoorlogse periode van wederopbouw, die zal worden gezien als het hoogtepunt van het kapitalisme: iedereen een baan, iedereen een stijgend inkomen, een almaar toenemende particuliere consumptie en een grote mate van arbeidsrust. Dat beeld gaat in algemene termen voor grote delen van de westerse geïndustrialiseerde wereld op en zeker voor Nederland. Philips speelde daarbij in Nederland een grote rol. Het werd de grootste particuliere werkgever, met in 1971 meer dan 100.000 werknemers, en liep voorop bij het introduceren van sociaal beleid in een commerciële context. Het hoogtepunt en het eindpunt van de westerse economische, technische en politieke ontwikkeling leek binnen handbereik. Een baan bij Philips, zo werd een Eindhovense volkswijsheid, was net zo zeker als een baan bij het rijk. Wie in de jaren zestig in Eindhoven of omgeving woonde, zal het gevoel kennen dat de schrijver A.F.Th. van der Heyden het 'panphilipsisme' heeft genoemd: het besef van de alomtegenwoordigheid van het Philipsconcern. Van der Heyden drukt het feit dat Philips beschouwd kan worden als de bron van alle leven in Eindhoven, schitterend uit als hij Albert Egberts, de hoofdfiguur in de roman *De gevarendriehoek*, opvoert met zijn grootvader die glasblazer is bij Philips: 'Stond de zon hoog aan de hemel, dan raadde de glasblazer zijn kleinzoon aan er een poosje met wijddopen ogen tegenin te kijken. "Dan zie je na verloop van tijd vanzelf in kleine lettertjes PHILIPS staan. PHILIPS, 100.000 Watt. Of een miljoen, dat kan ik niet goed zien (...)"'³.

Philips was aan het begin van de jaren zeventig in Nederland 'op z'n breedst', dat wil zeggen, het bedrijf bereikte toen zijn maximale aantal werknemers en was actief op een veelvoud van terreinen die alleen in afgeleide zin met de hoofdactiviteiten van het bedrijf te maken hadden. Het betrof hier een uitgebreid geheel van dienstverlening die de arbeidskracht in brede zin op peil moest houden (vgl. Stoop 1992). Het internationale karakter van het Philipsconcern werd versterkt. Vanaf de late jaren zestig was er naast het omzeilen van importbeperkingen en

³ A.F.Th. van der Heyden, *De gevarendriehoek*. Deel 2 van de romancyclus *De tandeloze tijd*, p. 92.

het bijblijven in technologisch opzicht, een derde reden tot oriëntatie op het buitenland: een groeiend gebrek aan ongeschoolde arbeid. Onderdelen van het productieproces werden naar lage-lonenlanden verplaatst.

Voor een modale Philipsmedewerker was Eindhoven gelijk aan de wereld. En voor zover er daarbuiten nog iets bestond, werd dat weer door Philips thuis bezorgd: via de televisie. Ook het bedrijf zelf leek zijn thuisbasis te versterken: het Evoluon werd gebouwd als substituut voor tijdelijke paviljoens en manifestaties bij Wereldtentoonstellingen; voortaan zou Philips zich permanent vanuit Eindhoven manifesteren.

Hoe ontwikkelde zich de relatie tussen het bedrijf en zijn werknemers? Welke veranderingen vonden er plaats in Drents Dorp?

De zekerheid die Philips in deze periode bood, weerspiegelde zich in menig 40-jarig dienstjubileum. De beste tijd van hun leven hadden de migranten aan de onderneming gegeven. Dat feit werd door Philips uiterst symbolisch gewaardeerd met een gouden horloge. In het verlengde van het jubileum lag het profane hiernamaals van het leven in een industrieel bestel: de pensioengerechtigde leeftijd.

Een bakkersknecht die in 1927 vanuit Kampen naar Eindhoven kwam om in de broodfabriek van Philips te werken, bereikte begin jaren zeventig de pensioengerechtigde leeftijd. Hij had eerst moeten ervaren dat zijn oorspronkelijke ambachtelijke vaardigheden minder gewaardeerd werden dan hij zich voorgesteld had: in plaats van bakker werd hij bezorger van fabrieksbrood. Maar hij blikt tevreden terug. Hij besloot zijn carrière als magazijnmeester en daar is hij trots op. Ondanks het feit dat hij daarvoor nog vroeger op moest dan in zijn vorige functie en zijn vrouw er met enige nadruk op wijst dat de promotie geen financiële gevolgen had. Ook de glasblazer die in de jaren twintig vanuit Leersum naar Eindhoven kwam en weigerde zijn brood van de E.T.O.S. te betrekken, haalde, zij het moeizaam, zijn pensioen. Maar daar stond tegenover dat al zijn kinderen een broodwinning bij Philips hadden gevonden die in ieder geval in fysiek opzicht minder veeleisend was dan die van hun vader: zij kwamen 'op kantoor'.

Opvallend in de levensgeschiedenissen van de tweede generatie 'Drenten' is de vanzelfsprekendheid waarmee zij in het bedrijf werden opgenomen. Philips bood degelijke opleidingen aan via bedrijfsscholen die hoger worden aangeslagen dan die welke andere technische scholen

in de stad boden. De jongens die deze opleiding doorliepen kregen banen als gereedschapsmaker of elektromonteur. De massale meisjesarbeid verdween in Eindhoven en meer en meer kwam de nadruk te liggen op mannelijke gezinskostwinners.⁴ Eerst waren dat vooral geschoolde arbeiders, vanaf de jaren vijftig nam ook de witte boordenarbeid toe. Ook degenen echter die er niet in slaagden een opleiding te beginnen of af te maken, konden in het bedrijf terecht. Van deze categorie maakten sommigen hele zwerftochten door het bedrijf, maar in een sterk gediversificeerd concern als Philips kon altijd wel een plaatsje gevonden worden.

De kinderen van de migranten van het eerste uur stonden niet alleen anders in het bedrijf, maar ook in de stad. Voor hen was het door Philips gevormde leven in Eindhoven vanzelfsprekend. Meer nog, met de voorzieningen die het concern bood konden zij zich ook buiten de stad laten zien. Anders dan veel van hun ouders voelden zij zich niet onttworteld. Zij vonden ontplooiing in de consumptiemaatschappij waaraan het Philipsconcern zowel door zijn werkgelegenheid als produkten bijdroeg. De zoon van de glasblazer die zijn pensioen met zoveel moeite haalde, begon in de jaren vijftig aan een reeks van scholen en cursussen die hem ten slotte op een positie zouden brengen ver boven die, welke zijn vader ooit bij Philips bekleedde. In tegenstelling tot zijn vader is hij een stadskind. Hij deed mee aan de 'verbouwing' van het Rembrandttheater toen daar de film 'Rock around the clock' werd gedraaid, waardoor de late avondvoorstelling geen doorgang kon vinden. Philips leek een verzorgingsstaat in het klein: het bedrijf verschaftte zekerheid, bood plaats voor elk scholingsniveau, stimuleerde sociale mobiliteit en zorgde voor een keur van voorzieningen buiten de directe produktiesfeer, variërend van studiebeurzen tot topsport.

Drents Dorp vanaf de jaren zeventig: de-industrialisering op buurt-niveau

De crisis bij Philips dateert niet van 1991 of zelfs niet van 1981, toen voor het eerst collectieve ontslagen werden aangekondigd, maar van

⁴ In 1951 maakten de beambten 36,6% uit van het totale aantal werknemers bij Philips in Eindhoven, in 1960 was dat aandeel opgelopen tot 46,3% (Van Oorschot 1982, 638).

het begin van de jaren zeventig. Vanaf die tijd vonden er complexe veranderingen plaats in de wereldeconomie, waardoor industriële ondernemingen en later ook westerse verzorgingsstaten zich genoodzaakt zagen hun strategieën te herzien (vgl. Van den Beld 1978). Philips begon op mondiaal niveau met het afstoten van arbeidsplaatsen. Nederland zou daarbij niet gespaard blijven. Sinds 1971 verdwenen er ook in Nederland duizenden banen. Dat gebeurde via de weg van het niet aanvullen van natuurlijk verloop, vervroegde uitredingen en het inmiddels bekende creatieve gebruik van de WAO. Deze sluipende vorm van de-industrialisering wekte weinig beroering en het bedrijf bespaarde zich een slechte naam en arbeidsonrust (Sobe documenten C-01; C-03.01).

Aanvankelijk wees ook niets in Drents Dorp op verslechterende vooruitzichten. Integendeel, de individuele welvaart van de bewoners nam toe. Dat uitte zich onder meer in een grote mobiliteit. De beampten waren al in de jaren vijftig en zestig begonnen 'Drents Dorp' te verlaten omdat de omgeving niet meer voldoende aansloot bij hun maatschappelijke positie. Hun sociale mobiliteit vertaalde zich in geografische mobiliteit. In de jaren zeventig begon dat ook voor de arbeiders meer en meer te gelden. Tussen 1971 en 1990 daalde de bevolking van de buurt met bijna een derde: van 4.055 naar 2.771 inwoners. Deze bevolkingsdaling kan niet worden toegeschreven aan louter vergrijzing in de vorm van wegtrekkende kinderen en achterblijvende ouders. Het aantal bejaarden (65 jaar en ouder) nam in dezelfde periode toe met slechts 4%. En hoewel het aantal bewoners onder de twintig jaar met 8% afnam, steeg het aantal mensen tussen de twintig en de veertig met 8%. Er vond dus op grote schaal vervanging plaats van de bevolking (Gemeente Eindhoven 1988).

De problemen waar Philips al langere tijd onderhuids mee te maken had, werden manifest in 1990. Ruim een jaar voordat het eeuwfeest van het Philipsconcern plaats zou vinden - 15 mei 1991 - werd duidelijk dat het bedrijf er niet goed voor stond. Was op de aandeelhoudersvergadering van 10 april 1990 nog te kennen gegeven dat er sprake was van een stijging van de bedrijfswinst, op 3 mei bracht de bedrijfsstop naar buiten dat er slechts een winst van 6 miljoen gulden over het eerste kwartaal was geboekt, zodat de gunstige prognoses voor 1990 bij lange na niet gehandhaafd konden worden. Door deze tegenvaller verloor de toenmalige president-directeur zijn positie. Aanvankelijk

werd er een bedrag van 2,7 miljard gulden uitgetrokken voor een grootscheepse saneringsoperatie, later zou dit bedrag oplopen tot 4,5 miljard gulden. Het aantal arbeidsplaatsen dat verloren zou gaan, werd wereldwijd op minstens 60.000 geschat.

De verhouding tussen bedrijf en stad was al sinds het eind van de jaren zeventig aan het bekoelen. Het meest symbolisch daarvoor was zonder twijfel het bericht dat eind 1989 de wereld werd ingestuurd: het Evoluon zou voor het publiek gesloten worden. In Eindhoven wordt het Evoluon nog altijd beschouwd als een geschenk van Philips aan de stad bij het 75-jarig bedrijfsjubileum.⁵ Sluiting van het gebouw maakte duidelijk dat Eindhoven niet langer het centrum van het elektronisch universum is. Philips maakte zich los van de stad. Terwijl het Evoluon gesloten werd en Philips niet echt van harte een bijdrage leverde aan het nieuwe Eindhovense muziektheater, verrees een Anton Philipszaal in Den Haag. Philips verschoof in zijn cultuurbeleid de aandacht van de arbeidsmarkt naar consumentenmarkt.

De afnemende werkgelegenheid bij Philips laat zich aflezen van de activiteiten van de beroepsbevolking in Drents Dorp. Werkte daar in het begin van de jaren zeventig maar liefst 97% van de beroepsbevolking bij Philips, op grond van onze enquête schatten wij dat van degenen die betaalde arbeid verrichten, nu nog zo'n 50% bij Philips werkzaam is. De de-industrialisering lijkt dus kwantitatief aanzienlijk. Toch is de werkloosheid in de buurt niet groot; op de 81 adressen die wij enquêteerden, troffen we 4 werklozen aan. Een groot deel van het arbeidsoverschot heeft de vorm gekregen van vervroegde uittreding. In de gesprekken met (oud)Philips-medewerkers viel steeds weer op dat men feitelijk rekende met een verlaagde pensioen-leeftijd. Als men maar de 54-jarige leeftijd haalde of gehaald had in dienst van Philips kon men voor zichzelf en de omgeving verantwoorden niet meer te werken. Boven die leeftijdsgrens spreekt men zelfs niet meer van werkloosheid. Men is vroegtijdig gepensioneerd. De werkloosheid in Drents Dorp ligt in ieder geval ruim onder het gemiddelde van Eindhoven als geheel: het bruto-percentage⁶ voor de stad bedroeg in 1991 5,4.

⁵ Hoewel de werkelijkheid strikt genomen eerder omgekeerd is: de gemeente schonk de grond waarop het Evoluon verrees aan het bedrijf.

⁶ Werklozen uitgedrukt in een percentage van de totale bevolking.

Als we de buurt typeren naar sociaal-economische kenmerken, dan kunnen we dat in drieën doen. Eén-derde van de hoofdbewoners werkt bij Philips (35%), één-derde werkt elders (32%) en één-derde (33%) - voor het overgrote deel bejaarden en vervroegd uitgetreden - leeft van een arbeidsloos inkomen. Degenen die niet bij Philips werkzaam zijn, komen we voor het overgrote deel tegen in de bouw en de lager gewaardeerde dienstverlening (winkelpersoneel, beveiligingsbeambten, markthandelaren, chauffeurs).

De buurt is heterogener geworden als het gaat om werkactiviteiten en levensstijlen van bewoners. Dat heeft ook te maken met het feit dat de Woningstichting die de buurt in beheer heeft ('Hertog Hendrik van Lotharingen') van Philips is los gemaakt in 1989 (Stoop 1992, 96). De stichting is een 'normale' corporatie geworden en meer bij de centrale gemeentelijke woningtoewijzing betrokken geraakt. Vroeger kwamen de mensen als het ware via de poort van het Philipsconcern de buurt in. Die selectie, waarbij respectabiliteit van oudsher een belangrijke rol speelde, is weggefallen. De daaruit voortkomende toegenomen heterogeniteit van de buurt geeft soms aanleiding tot klachten en kleine ergernissen. Heggen worden niet meer tijdig geknipt, vuilniszakken en -containers al de avond te voren buiten gezet, het aantal honden en vooral het formaat daarvan is toegenomen, in de tuin opgestelde zendmasten zorgen voor overlast bij de burens. En ja, niet dat men daar iets lelijks van wil zeggen, maar het aantal buitenlanders is nogal toegenomen. De buurt is geen Philipsbuurt meer.

Discussie: de-industrialisering en desintegratie

Moeten we op grond van de schets van de historie van Drents Dorp de conclusie trekken dat er sprake is van desintegratie als gevolg van de verwijdering tussen fabriek en buurt? We hebben gezien dat in twintig jaar tijd het deel van de werkende beroepsbevolking dat in dienst was van Philips gedaald is van bijna 100 tot 50%. Het wegvallen van werkgelegenheid bij Philips heeft zich echter in de buurt voor een deel vertaald in 'vervroegde uittreding', vaak al vanaf 54-jarige leeftijd. Mensen voelen zich niet werkloos en ontslagen, maar gepensioneerd en gestopt met werken. Belangrijker voor de samenstelling van de buurtbevolking is het feit dat Philips zich heeft teruggetrokken als huisvester

door het afstoten van zijn woningbouwcorporatie. Daardoor komen er meer en meer mensen in de buurt die helemaal nooit bij Philips gewerkt hebben. Onderlinge wrijvingen en irritaties tussen 'gevestigden' - de (oud)Philipswerknemers - en die 'nieuwkomers' zijn duidelijk aanwezig. De afstand die Philipsmensen ervaren tot de nieuwkomers laat zien dat zij gevoelig zijn voor de status van hun buurt. Maar dit aspect is niet nieuw. Net zoals 'beambten' in de buurt zich vroeger superieur voelden aan 'arbeiders', zo voelen sommige (voormalige) arbeiders zich nu superieur aan buitenlanders, werklozen en een-oudergezin. Mag het niveau van de buurt voor het gevoel van (oud)Philips-medewerkers dalen, daar staat tegenover dat voor een aantal nieuwkomers geldt wat gold voor de 'Drenten' uit de jaren twintig: de verhuizing betekende een duidelijke verbetering van hun positie op de woningmarkt en daarmee van hun sociaal aanzien.

De instroom van mensen die niet bij Philips werken, is, zo moeten we ons realiseren, mogelijk gemaakt door de uitstroom van degenen die zich op grond van een gestegen inkomen een betere woning elders in de stad of regio konden veroorloven. Ook in de periode waarin de werkgelegenheid niet bedreigd werd, was de buurt sterk in beweging: stijgende inkomens in de hoogtijdagen van de industriële productie uitten zich in veel gevallen in geografische mobiliteit. Dat verschijnsel is niet typisch Nederlands, maar komt ook voor in de Amerikaanse steden waarin de-industrialisatie is beschreven in termen van desintegratie en destabilisatie van buurten. Op grond van onderzoek naar de armste buurten in Chicago, wijst Wilson (1987) er bij voorbeeld op dat de cultuur van agressie, drugs en criminaliteit die kenmerkend is voor die buurten, behalve uit het wegvallen van industriële werkgelegenheid, ook voortkomt uit het verdwijnen van conventionele rolmodellen. Dat waren mensen die op grond van regelmatige arbeid hun maatschappelijke positie verbeterden. Ook daar geldt blijkbaar dat sociale mobiliteit leidt tot verhuizingen naar buurten met meer aanzien. En ook daar zijn arbeidersbuurten in tijden dat de arbeidsmarkt ruimer is minder 'stabiel' dan wel wordt gesuggereerd.

In het geval van Drents Dorp zijn er drie factoren die er tot op dit moment voor gezorgd hebben dat het de-industrialiseringsproces bij Philips geen desastreuze effecten heeft gehad voor de buurt. In de eerste plaats betreft dat de omvang en de relatief grote mate van differentiatie van de interne arbeidsmarkt van het Philipsconcern die moge-

lijkheden bood voor re-allocatie van personeel dat overtollig werd bij bepaalde bedrijfsonderdelen. In de tweede plaats moet gewezen worden op het belang van de sociale sector in de volkshuisvesting. De verzelfstandiging van het woningbedrijf van Philips kon geruisloos verlopen omdat eenvoudig gebruik gemaakt kon worden van de bestaande infrastructuur van de woningcorporaties. Het afstoten van de huisvestings-taak door Philips had daarom nauwelijks merkbare gevolgen voor de buurtbewoners. In de derde plaats moet worden gewezen op de rol van de specifieke cultuur van de Nederlandse sociale verhoudingen. In Nederland, waar de overlegeconomie sterk geworteld is, voelen vooral de grotere particuliere bedrijven zich gemiddeld genomen sterk aangesproken op hun publieke verantwoordelijkheid. Zeker in het geval van het Philipsconcern, dat lange tijd een voorbeeldfunctie vervulde voor wat betreft sociaal beleid in de particuliere sector, is steeds getracht zo veel mogelijk lokale negatieve gevolgen van het verdwijnen van werkgelegenheid te voorkomen. We hebben gezien dat ontslagen vooral door vervroegde uitredingen zijn voorkomen. Dat het hier gaat om de specifieke cultuur van wat de Nederlandse klassenverhoudingen genoemd zou kunnen worden, en niet zozeer die van het concern zelf, blijkt uit het feit dat Philips in een aantal andere landen heel wat minder terughoudend was bij het verminderen van werkgelegenheid.⁷

De dichotomie van een sterk veranderlijke economie enerzijds en een stabiele woongemeenschap anderzijds is te grof om zicht te krijgen op de gevolgen van de opkomst van een post-industriële samenleving. In het wetenschappelijke debat over de lokale gevolgen van economische herstructurering is meer aandacht nodig voor de aard van de bedrijvigheid waarop die economische herstructurering betrekking heeft, de sociaal-historische achtergrond van de lokatie waarop die plaats vindt en de verzorgingsarrangementen die voorhanden zijn om de negatieve effecten ervan te dempen.

In het politieke debat over de toekomst van de Nederlandse verzorgingsstaat geven overwegingen van betaalbaarheid en fraudegevoeligheid steeds meer kracht aan het pleidooi voor het inkrimpen en afbouwen van verzorgingsarrangementen. De recente geschiedenis van

⁷ Het meest sprekende voorbeeld is misschien wel de decimering van het aantal arbeidsplaatsen in de Compact Disc fabriek in het Belgische Hasselt, weliswaar een steenworp verwijderd van Eindhoven, maar wel in het buitenland.

Drents Dorp laat zien hoe die verzorgingsarrangementen er in verschillende opzichten aan hebben bijgedragen dat economische herstructurering geen sociale ontwrichting heeft veroorzaakt. Aandacht voor de positieve materiële en immateriële opbrengsten van een wijldvertakt stelsel van collectieve verzorging en het ethos dat 70'ën stelsel zowel uitdrukt als voedt, wordt in het debat over de Nederlandse verzorgingsstaat node gemist.

Literatuur

- Beld, C.A. van den, De-industrialisation in the Netherlands? In: Frank Blackaby (ed.), *De-industrialisation*. Londen, 1978.
- Brand, W., *Eindhoven. Sociografie van de lichtstad*. Amsterdam, 1937.
- Caincross, Alec, What is De-industrialisation? In: Frank Blackaby (ed.), *De-industrialisation*. Londen, 1978.
- Castells, Manuel (ed.), *High Technology, Space, and Society*. Beverly Hills, 1985.
- Castells, Manuel, *The Informational City. Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*. Oxford (UK)/Cambridge (USA), 1989.
- Dicken, Peter, *Global Shift. Industrial Change in a Turbulent World*. Londen, 1986.
- Fainstein, Susan S., Norman I. Fainstein, Richard Child Hill, Dennis Judd & Michael Peter Smith, *Restructuring the City: The Political Economy of Urban Development*. New York, 1983.
- Gemeente Eindhoven, *Statistiek van de buurt: 571, Drents Dorp*. Eindhoven, 1988.
- Gemeente Eindhoven, *Eindhoven open stad. Eindhoven op weg naar 2015*. Eindhoven, 1989.
- Kloosterman, R.C., Stedelijke arbeidsmarktparadoxen: het Amsterdamse voorbeeld. In: Atzema, O.A.L.C., M. Hessels & H. Zondag (red.), *De werkende stad*. Utrecht, 1991.
- Kloosterman, R.C. & T. Elfring, *Werken in Nederland*. Schoonhoven, 1991.
- Kroft, H., G. Engbersen, K. Schuyt & F. van Waarden, *Een tijd zonder werk*. Leiden, 1989.
- Metze, Marcel, *Kortsluiting. Hoe Philips zijn talenten verspilde*. Nijmegen, 1991.
- Newman, Katherine S., *Falling from Grace. The Experience of Downward Mobility in the American Middle Class*. New York, 1989.
- Oorschot, J.M.P., *Eindhoven, een samenleving in verandering*. Eindhoven, 1982.
- Pahl, Ray, *Divisions of Labour*. Oxford, 1992.
- Simons, M.S.M.J.C., *Tussen turf en televisie*. Assen, 1960.

- Smith, Michael Peter, *City, State, & Market. The Political Economy of Urban Society*. Oxford (UK)/Cambridge (USA), 1988.
- Sobe document C-01. *De internationale herstructurering van de Philips Gloeilampenfabriek. Deel III: Gevolgen in Nederland*. Amsterdam.
- Sobe document C-03.01. *Industriebond FNV: Werkgelegenheidsrapport juli 1982*. Amsterdam.
- Stoop, J.M., *De sociale fabriek: sociale politiek bij Philips Eindhoven, Bayer Leverkusen en Hoogovens IJmuiden*. Utrecht, 1992.
- Teulings, A.W.M., *Philips. Geschiedenis en praktijk van een wereldconcern*. Amsterdam, 1976.
- Teulings, A.W.M., The Internationalization Squeeze: Double Capital Movement and Job Transfer within Philips Worldwide. In: *Environment and Planning A.*, volume 16 (1984), 597-614.
- Wennekes, Wim, Anton & Gerard Philips. Erflaters van de Nederlandse economie 1. *Intermediair* (1991) nr. 12, 22 maart 1991.
- Wilson, William Julius, *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago, 1987.
- Wittenberg, Dick, Honderd jaar tussen schijn en licht. *NRC-Handelsblad*, zaterdag 4 mei 1991.